O PATRIMONIO VENCELLADO AOS RÍOS E MANANCAIS DE GALICIA

Xoán Nóvoa Rodríguez

Confederación Hidrográfica do Miño-Sil

DOI: 10.17075/pvpcr.2021.006

1. A XESTIÓN DOS RÍOS

A auga é un elemento omnipresente en Galicia: non se pode entender a configuración da nosa xeografía nin o poboamento do territorio sen contar coa súa abundosa presenza. A auga, a través do mar e dos ríos, determina as paisaxes de Galicia ao afondar na orografía cando ten enerxía e depositar os sedimentos que transporta alí onde perde velocidade. Porén, hai zonas de Galicia sometidas a secas estacionais nas que tradicionalmente a supervivencia estaba intrinsecamente asociada á dispoñibilidade de auga para regar os cultivos.

Fig. 1. Fervenza do Cachón dende o Marco do Medio Mundo. O río Lor precipítase entre prados de sega, elementos da agricultura tradicional da Serra do Courel

Pese a estar sometida durante moitos séculos á lexislación da Coroa de Castela (*Partidas* de Afonso X), ao longo da historia o costume desenvolveu en Galicia procedementos de seu para o mellor aproveitamento da auga e limar as posibles desavinzas entre a veciñanza, xerando técnicas e costumes que forman parte do noso patrimonio cultural.

No século XIX, coa creación dos Estados modernos, aprobáronse leis sectoriais de cara a ordenar e regular o uso deste recurso. Xa desde a Lei de augas de 1878,

o espírito normativo ten unha forte influencia mediterránea e non sempre se adaptou axeitadamente ás necesidades de Galicia. Máis recentemente, o marco legislativo da xestión das augas vén definido pola Lei de augas de 1985 (con modificacións parciais posteriores) e os seus regulamentos, e mais polos plans hidrolóxicos propios de cada bacía.

Algúns principios da política hidráulica que condicionan a súa aplicación son:

- A auga é un recurso natural escaso, indispensable para a vida e para o exercicio da maioría das actividades económicas; é insubstituíble e constitúe un recurso unitario, que se renova mediante o ciclo hidrolóxico.
- As augas son consideradas públicas.
- A base sobre a que se artella a administración da auga é o concepto de *dominio público hidráulico*, formado polas augas continentais tanto superficiais coma subterráneas renovables, os acuíferos, as augas procedentes de desalgar a auga do mar e os leitos de correntes naturais, lagos, lagoas e encoros superficiais.
- É primordial a protección do dominio público hidráulico e da súa contorna mediante o establecemento de zonas de protección e limitacións de uso.
- É prioritaria a protección das persoas e bens (entre eles, os do patrimonio) mediante limitacións a certos usos do solo para a zona de policía inundable.

Esta ordenación legislativa colidiu coa tradición de Galicia e a convicción de que o dereito ao seu uso vén da tradición e do costume. Nesta tradición, o dereito deriva da posesión continuada do uso da auga, artellada derredor dos costumes e das asociacións de regadores que dispuñan de mecanismos internos para resolver os conflitos, preferentemente mediante acordos verbais que evitaban os longos e custosos preitos de augas da Real Audiencia de Galicia.

Por veces, os acordos quedaron escritos, como mostra un documento que chamou a atención do xuíz sevillano Nicolás Tenorio, que fora destinado a principios do século xx a Viana do Bolo. No seu libro *La aldea gallega* describe, pola súa singularidade, unha escritura de concordia de 1585 que se gardaba no arquivo notarial de Viana relativa ao aproveitamento dun regato entre veciños de San Martiño e de Penouta.

2. A BACÍA DO MIÑO-SIL E LIMIA

A administración pública da auga baséase na unidade de xestión definida pola bacía hidrográfica. Esta vén sendo a superficie do terreo cuxa escorrega superficial flúe na súa totalidade a través de correntes, ríos e, eventualmente, lagos, cara ao mar por unha soa desembocadura, esteiro ou delta. Deste xeito, a xestión fluvial divídese en distintas unidades hidrográficas cuxa xestión corresponde aos organismos de bacía que son competencia das comunidades autónomas se son intracomunitarias e do Estado se abranguen territorios de máis dunha comunidade autónoma ou ben se se trata de ríos internacionais.

Na Administración do Estado, os organismos de bacía, denominados *confederacións hidrográficas* (C. H.), teñen unha longa tradición. Existen nove confederacións hidrográficas (Miño-Sil, Cantábrico, Douro, Texo, Guadiana, Guadalquivir, Segura, Xúcar e Ebro), sendo as últimas en se constituíren as correspondentes ao Miño-Sil e Cantábrico, creadas a partir da antiga C. H. do Norte en 2008.

Fig. 2. O Pedregal de Irimia, unha das fontes do Miño. É un lugar máxico no que as augas flúen baixo os bloques de cuarcita, o que deu pé a abondosas lendas que «explican» a súa orixe

A C. H. do Miño-Sil encárgase da administración hidráulica da parte española das bacías do río Miño e do río Limia, e abrangue unha superficie de 17 619 km². O 77 % do territorio está na Comunidade Autónoma de Galicia; o 22,9 %, na de Castela e León, e o 0,1 %, no Principado de Asturias, onde nace un tributario do río Sil. É o organismo de bacía que xestiona a maior superficie de Galicia (48 %), mais existen tamén outros tres organismos competentes en ríos galegos: Augas de Galicia (bacías interiores), C. H. do Cantábrico (bacías do Navia e o Eo) e C. H. do Douro (afluentes do Douro que nacen en Galicia).

Fig. 3. Buraca das Choias, en Visuña, onde xorde unha impresionante fonte nas terras do Courel

Trátase dun territorio no que as fontes dos ríos se localizan en montañas sobranceiras (macizo de Pena Trevinca, Os Ancares, O Courel, Macizo Central, Xistral, Suído, Xurés e oeste da Cordilleira Cantábrica) e que conta con lugares de altísimo valor natural, paisaxístico e etnográfico que cómpre protexer. Está caracterizado por unha gran dispersión de poboación (máis de 11 000 núcleos) que historicamente mudou a contorna por mor da actividade agraria e o aproveitamento da auga, xerando unhas paisaxes moi singulares onde os ríos eran tratados a unha escala humana e os muíños e levadas estaban presentes desde as serras até a costa.

No século XX, o desenvolvemento económico provocou importantes agresións do noso patrimonio natural fluvial e etnográfico, nomeadamente as obras de desecamento de zonas húmidas, a construción de presas e encoros, e a actividade mineira, actuacións que transformaron a nosa paisaxe a unha escala descoñecida.

O desecamento da lagoa de Antela comezou en 1958. Daquela era unha das zonas húmidas máis relevantes da península, pois contaba cunha superficie de 3600 ha onde se asentaba un ecosistema natural de importantísimo valor ecolóxico e unha cultura propia que non tivo tempo de se adaptar á modernidade e foi sepultada, xunto con importantes elementos patrimoniais, por unha concentración de maquinaria nunca vista en Galicia. No tempo estíbese a iniciar a construción das grandes presas que crearon encoros nos que se asolagou o noso patrimonio natural e cultural, material e inmaterial, que leva décadas esmorecendo baixo as augas.

Hoxe en día, a intensa explotación hidroeléctrica dos ríos principais altera de xeito radical e o seu réxime natural é modificado pola presenza de innumerables presas que rompen a continuidade lonxitudinal dos leitos.

No presente artigo, centrarémonos especialmente nas características e singularidades do patrimonio cultural dos ríos e augas de Galicia nas bacías do Miño e do Limia, mais sen esquecermos o resto de Galicia alén do territorio administrativo da Confederación Hidrográfica do Miño-Sil.

3. A PROTECCIÓN DO PATRIMONIO CULTURAL DOS NOSOS RÍOS NA LEXISLACIÓN

Desde sempre, a auga e os ríos desempeñaron un papel relevante nas economías tradicionais de Galicia. Os nosos ríos están inzados de construcións espaxadas e son soporte dos costumes e tradicións asentadas no imaxinario popular que configuran a identidade galega. No entanto, os ríos e a sociedade son elementos vivos onde as actividades que nun intre da historia son vitais se ven substituídas por outras ou mesmo esquecidas xunto con toda a súa cultura. Muíños, mazos, batáns, ferrarías, fábricas, pasais e *poldrados* son abandonados e os ríos e a natureza tenden a recuperar o seu espazo. Cómpre preguntármonos se estes elementos patrimoniais teñen algún tipo de protección que nos permita (ou obrigue) a súa conservación como elementos da cultura de outrora.

Fig. 4. Paisaxe humanizada do río Cerveira en Pradoalbar, no Macizo Central

En primeiro lugar, a Lei 5/2016, do 4 de maio, do patrimonio cultural de Galicia establece o marco xeral de protección do patrimonio, que define que está constituído por bens móbiles, inmóbiles e o patrimonio cultural inmaterial

que son de interese para a permanencia, recoñecemento e identidade cultural de Galicia. Existe a obriga de conservación, mantemento e custodia axeitada para evitar a destrución ou deterioración destes elementos patrimoniais que poden estar declarados de interese cultural ou catalogados.

No capítulo III, a lei recolle que o patrimonio etnolóxico está constituído por bens mobles, bens inmobles e patrimonio inmaterial, e este último suma as crenzas, expresións, coñecementos, actividades e técnicas transmitidas por tradición oral relevantes e testemuñais da cultura e formas de vida do pobo galego ao longo da historia.

Centrándonos no patrimonio etnolóxico hidráulico/fluviál, o artigo 91 indica que, entre outros, forman parte do patrimonio etnolóxico as construcións tradicionais vinculadas aos ríos e ao aproveitamento das augas como son os batáns, os muíños de río, as ferrarías, as fontes e lavadoiros, as pontellas tradicionais e as pesqueiras ou gamoas.

Fig. 5. Muíño de Riazón no Rego da Fonte en Ombreiro

Por outra banda, atopamos a Lei 5/2006, do 30 de xuño, para a protección, conservación e mellora dos ríos galegos. No seu artigo primeiro, declara prioridade de interese xeral da Comunidade Autónoma de Galicia a conservación do

patrimonio natural fluvial, que inclúe a biodiversidade da flora e da fauna dos ríos galegos, así como o patrimonio etnográfico e histórico-cultural relacionado, declarándose asemade a obriga das administracións públicas galegas de garantir a súa protección, conservación e mellora.

Dentro da normativa de augas propia da C. H. do Miño-Sil, e en relación coa protección do patrimonio cultural, o vixente Plan Hidrolóxico de Bacía, aprobado en xaneiro de 2016, establece no seu artigo 48.9 que se permitirán, con carácter xeral, «as actuacións destinadas á conservación e restauración de construcións singulares do patrimonio histórico asociadas a usos tradicionais da auga, como muíños, mazos, ferrarías, entre outras construcións de gran valor etnográfico e testemuñas da tradición sempre que se manteña o seu uso tradicional e non permitindo, en ningún caso, un cambio de uso salvo o acondicionamento “museístico”».

4. O PATRIMONIO HIDRÁULICO

O patrimonio hidráulico está formado por un conxunto de elementos englobados en distintas categorías que teñen en común a auga con distintos aproveitamentos ou simboloxía. Componse do patrimonio cultural do que forman parte as montañas e vales fluviais, elementos definitorios da paisaxe por excelencia que xeran ao longo da historia unha cultura propia, de condicións extremas de vida. Outra categoría patrimonial aceptada tradicionalmente está constituída polo patrimonio arquitectónico e arqueolóxico, do que forman parte pontes, canles e restos arqueolóxicos, que dispoñen das figuras de protección máis antigas que se estableceron até o de agora.

Porén, imos prestar especial atención ao patrimonio etnográfico (*etnolóxico*, segundo a definición da Lei do patrimonio cultural de Galicia) e ao patrimonio inmaterial asociado aos nosos ríos e fontes, menos recoñecidos historicamente malia seren fundamentais para coñecer a nosa historia e tradición.

4.1. O patrimonio etnolóxico

Os elementos do patrimonio etnolóxico son testemuñas dun tempo pasado e manifestan un xeito de vivir e unha humanización da paisaxe que, co tempo, foron substituídos por outras actividades ou mesmo desapareceron de súpeto, sen

nos decatarmos, como resultado da perda da súa razón de ser, do abandono, da emigración e do despoboamento.

Aínda así, existen moitas categorías con exemplos salientables que puideron chegar a nós. Imos dar un repaso aos máis característicos da nosa paisaxe, tan humanizada e rica en solucións imaxinativas ante as demandas de cada bisbarra.

As fontes

Froito da nosa climatoloxía xenerosa, en Galicia abundan os mananciais, o que posibilita atopar fontes en calquera lugar da nosa xeografía, moitas das cales contan cun grande arraigamento cultural na nosa comunidade.

As máis tradicionais adoitan estar en lugares céntricos das aldeas ou vilas e son espazos de encontro e reunión social como complemento da súa función básica para abastecer e dar de beber ao gando. Constan dunha canalización desde o manancial e dun paramento vertical do que sae un cano que deita a auga nunha pía.

As fontes reciben distintos nomes en función das propiedades que se lles supoñen (boa, fría, milagreira, santa) ou das súas características físicas (fontenla, fontíña, fontalón...).

De sempre, as fontes eran lugares de confluencia e reunión da comunidade. O valor simbólico que teñen para os galegos maniféstase nas frecuentes lendas transmitidas pola sabedoría popular por veces herdeiras de crenzas pagás que se funden na historia (Fig. 6).

Fig. 6. Fonte de Couto de A, onde mora unha fada baixo a forma dunha troita

Máis recentemente, no século XX, aparecen as fontes (e lavadoiros) promovidos polos emigrantes (en especial, de América) como intento por parte dos que partiron de mellorar as condicións de vida das comunidades de orixe. Temos exemplos espallados ao longo de toda Galicia acompañados, decotío, de lavadoiros públicos.

As regas

Foron unha importante fonte de conflitos no campo de Galicia, e a súa demanda e técnicas foron evolucionando en función da transformación que se deu no sistema agrícola entre o século XVIII e mediados do século XX. Neste período, ten lugar un incremento progresivo da superficie dedicada á rega de prados e cultivos forraeiros como consecuencia da especialización gandeira do sistema de produción.

Aínda que existían sistemas de rego directo, as técnicas máis singulares danse nos sistemas de comunidades de regadores, agrupacións precisas para socializar os traballos e establecer normas de distribución. Hai variados sistemas de derivación, almacenaxe, repartición e control da auga de rego, sendo habitual que en cada parroquia existise unha regulación propia que repartía os traballos comunais, establecía quendas de rega e resolvía os conflitos.

Os distintos sistemas tradicionais de rega foron documentados xeograficamente por Abel Bouhier, grande estudoso do sistema agrario tradicional galego, na súa tese presentada en 1977, tras 17 anos de traballos. Ao seu parecer, o noso sistema agrario baseábase nun gran gasto de traballo humano regulado pola emigración temporal ou definitiva, e con aplicación de técnicas sinxelas, enxeñosas e coherentes, entre as que destacaban o sistema de regas singulares que describe en detalle nos seus traballos. Bouhier salienta, por imaxinativas, as técnicas de irrigación empregadas nas montañas orientais e do extremo sueste, unhas zonas con importantes secas estacionais que requirían da colectivización do traballo para conducir a auga. Nestas áreas son comúns levadas de máis de 10 km de lonxitude entre a toma e as zonas de rega, ocasionalmente con muíños intermedios e regulamentadísimos sistemas para tornar as augas nas zonas de consumo. (Fig. 7)

Entre as moitas tecnoloxías propias adaptadas ao territorio, existían unhas de gran singularidade: as «*pozas de aire*», frecuentes na Baixa Limia. Cando os caudais dispoñibles non chegaban ás zonas de rega, facíanse depósitos cun sistema de apertura/peche baseado no nivel da auga na charca e o principio dos vasos comunicantes, de xeito que os dispositivos se abrían cando estaban cheos e pechábanse ao baleirarse.

Fig. 7. Levada do Castro-Valeixe que conduce a auga dende o río Deva aos agros por unha canle de case 6 quilómetros de lonxitude e serve no seu percorrido a varios muíños

Pese á inadaptación frecuente dos nosos sistemas de produción agrícola ás necesidades de eficiencia produtiva, estes sistemas tradicionais de rega aínda teñen unha fonda tradición en comunidades nas que non se rompeu a transmisión dos coñecementos polo abandono do rural.

Os muíños

Os muíños foron un dos elementos máis característicos do mundo rural e dos máis definitorios da paisaxe fluvial galega. Aínda que o mecanismo fose coñecido desde a época romana, a tecnoloxía dos muíños hidráulicos difundíuse en Galicia a partir do século XI, posiblemente por influencia dos mosteiros.

Porén, o seu gran crecemento dáse a partir do século XVIII como consecuencia da xeneralización do cultivo do millo, de xeito que a finais do século, Lucas Labrada indicaba que había máis de 8000 muíños en Galicia.

Dispoñemos de abundantes publicacións que describen a súa tecnoloxía. A maquinaria precisa da forza da auga que fai xirar un eixe (vertical nos máis dos casos ou horizontal nas aceas e noras) que, pola súa vez, vira unha das moas, o que permite a moenda.

Os muíños hidráulicos presentan unha gran variedade de tipoloxías en Galicia. Cando o caudal e o desnivel son escasos, cómpre crear un salto aproveitable e mesmo acumular auga para regular e incrementar o caudal. Para conseguilo, utilízase unha levada até un resalto natural ou artificial que permita un mellor aproveitamento. (Fig. 8)

Fig. 8. Muíños encadeados en Ardeleiro que aproveitan a auga da reducida bacía do Rego dos Muíños

Se a corrente é importante, o mecanismo acciónase con saltos menores, posibilitando un funcionamento continuo ao longo de todo o ano e multiplicando o número de moas. Nestes casos, faise necesaria a construción de presas e edificios sólidos que resistan as enchentes, o que motivou que, en determinadas zonas propicias coma a Terra Chá, constituísen auténticas industrias. (Fig. 9)

En canto á propiedade, existían *muíños de herdeiros*, en xeral de dimensións reducidas, construídos por unha o máis familias e con dereitos e obrigas colectivas de mantemento, e *muíños de maquía*, onde o servizo se facía a cambio dunha parte da moenda (maquía). Neste último caso, eran construcións de maior tamaño, en correntes con caudal abundante e con necesidade de achegar considerables recursos que excedían as posibilidades das economías de subsistencia.

Fig. 9. Muíño de Paz en Moscón, impresionante edificio no caudaloso río Neira

Os muíños constituían un centro de reunión social no que a xente se entreteña mentres agardaba a quenda, o que deu pé ao desenvolvemento dunha cultura propia da que as *muiñeiras* son o mellor expoñente que puido chegar a nós.

A partir da década de 1950, produciuse un continuo abandono dos muíños hidráulicos ao seren substituídos por muíños eléctricos, «molineras», máis eficaces. A perda da súa importancia na economía rural levou consigo a desaparición do seu valor social. Aínda que as persoas galegas non sempre somos respectuosas coa tradición e o seu significado, na actualidade moitos dos muíños dispoñen de concesión de auga e, malia seren escasos, hainos con actividade «industrial».

Os pasos, pasais, portos e pontellas dos camiños

Os camiños tradicionais, os seus valados e as obras de paso tradicionais para salvar as correntes de auga deberían contar cunha protección especial en toda Galicia. Estas construcións, fundamentais para a actividade cotiá, crean unha rede que artella e humaniza o territorio facendo posible as distintas actividades económicas e sociais. Constitúen un catálogo de solucións que a enxeñaría e a tecnoloxía tradicionais aplican para salvar as dificultades das distintas xeografía, desde as

serras ás chairas, empregando as litoloxías dispoñíbles. A importancia da vía para a comunidade tamén condiciona a solución adoptada.

Destacaremos nesta lembranza as obras tradicionais sinxelas, excluindo as pontes, cuxa execución require unha tecnoloxía evolucionada. As solucións van desde as máis simples, sen apenas construción, que se utilizan para ríos importantes (neste caso non é doado para a tecnoloxía tradicional atopar solucións) até outras máis evolucionadas que utilizan as pedras dispoñíbles na contorna.

A solución máis sinxela é o vao ou porto, utilizado para pasar ríos con pouca fondura e que como única construción (mais non sempre presente) podería ter un lousado no leito. Os portos serían tamén a denominación das construcións auxiliares das barcas de paso, documentadas desde antigo e que se utilizaron en moitos ríos até ben entrado o século XX. Había barcas con arames que unían as beiras, pero o máis común eran as de barqueiro que cobraba o seu servizo e que, en función do tamaño, podían cruzar persoas e mesmo carros cos animais de tiro e mais a carga.

Se cadra o paso de obra máis sinxela é o pasal ou *poldra* (Fig. 10), empregado en ríos importantes con frecuentes enchentes por chuvias torrenciais e que ofrece unha resistencia reducida á corrente. Trátase de pezas de pedra, usualmente prismática, que se chantan directamente no leito a distancia de paso humano.

Fig. 10. Pasal do Muíño de Tatín no río Tea

Finalmente, teríamos os elementos tradicionais que precisan a técnica máis evolucionada, as pontellas (Fig. 11), formadas pola cimentación, pías ou cepas e calzadas (se ben as máis sinxelas poden non ter pías), que admiten distintos materiais: gran, lousa, xisto e mesmo madeira. Son estruturas sinxelas, rústicas ou con acabado de cantaría, que poden ter varios tramos e con zona de paso de lousas de pedra, madeira ou unha combinación dos elementos dispoñibles. Desde as estruturas máis elementais formadas por troncos recubertos de terra ou laxes até linteis de pedra que forman falsos arcos, existen multitude de solucións para as pontellas ao longo dos ríos e corredoiras de Galicia.

Fig. 11. Pontella sobre o río Arnoia en Xunqueira de Ambía

As pesqueiras e os caneiros

Ao ser a pesca fluvial un recurso complementario en toda Galicia, hai dúas técnicas de pesca que adquiriron unha especial relevancia pola transcendencia económica: os caneiros da Terra Chá e Portomarín (Miño e principais tributarios) e as pesqueiras do Baixo Miño.

Os caneiros eran estruturas de pedra que se chantaban no leito dos ríos e se utilizaban para a pesca da anguía desde setembro até que chegasen as primeiras enchentes do inverno (Fig. 12). Estaban formados por espigas converxentes de pedra, a pía (onde se asentaba unha caseta de pedra ou madeira) e as bocas (onde

se colocaban os aparellos). Aparecen documentados no século XVIII no Catastro de Ensenada, pero pode que existisen antes. En relación coa súa propiedade, o máis habitual era que pertencesen a familias, se ben algunhas pesqueiras permaneceron aforadas até a abolición dos foros en 1932.

Fig. 12. O encoro de Belesar mergullou unha parte importante do patrimonio cultural e etnográfico vinculado ao río Miño. Coa baixada estival do nivel, na cola do encoro agroman temporalmente os restos de antigos caneiros entre Francos e San Mamede

As outras estruturas de pesca (máis estudadas) son as pesqueiras ou piscos do Baixo Miño, utilizadas para a captura da lamprea de febreiro a maio. Estaban formadas por elementos de pedra parcialmente transversais á corrente (poios e rabo) e pola rede (*buitón*). As pesqueiras aparecen citadas en textos do século XI co nome de *piscarias* e, como curiosidade, as situadas en Arbo eran propiedade do mosteiro de Melón. Como mostra da súa importancia económica, a principios do século XX estaban censadas máis de 700 pesqueiras en 25 km de río entre Crecente e Arbo.

O final desta actividade económica veu derivado da entrada en vigor da Lei do 20 de febreiro de 1942, pola que se regulaba o fomento e conservación da pesca fluvial. No seu artigo 21 prohibíase a construción de muros, paredes, estacadas, palizadas, tabiques, caneiros, canaveiras ou pesqueiros que servisen como medio

de pesca, e establecíase que se debían destruír os existentes sen que se puidese alegar dereito ningún sobre eles, dado o seu «carácter abusivo».

4.2. O patrimonio inmaterial

Á parte dos bens mobles e inmoebles que forman parte do patrimonio cultural, non é menos relevante e sobranceiro o patrimonio cultural inmaterial de Galicia vinculado ás augas, constituído por usos, coñecementos, expresións orais, a hidronimia e a toponimia, as danzas e músicas xeradas na contorna dos muíños, usos sociais, rituais e técnicas tradicionais.

O patrimonio cultural inmaterial é unha das manifestacións máis senlleiras da singularidade cultural da nosa terra e é consecuencia da interacción dos nosos devanceiros coa natureza e outras culturas a través da historia. Asemade, en Galicia son comúns topónimos vinculados ás augas (fonte, fontela, fontella, fontalón...) e os seus usos (levada, torneiros, mazo, barco...), e mesmo os hidrónimos/topónimos expresan a importancia do río ou os temores que xera (Riobó/Ríomao).

Con todo, se algo caracteriza a nosa tradición popular é a preservación de crenzas, mitos e lendas asociadas ás augas. En palabras de Fermín Bouza-Brey, «apenas hay corriente sin encanto en nuestra tierra». E é que o culto á auga en Galicia ten as súas raíces na Prehistoria, se cadra derivado do compoñente misterioso da auga que abrolla da terra e se está a renovar seguido. Tense constancia da abondosa mitoloxía das augas no substrato prerromano, en paralelo e relación con outras culturas da Europa atlántica.

Malia que moitos destes seres mitolóxicos estaban asociados a ninfas romanas (deidades moradoras de fontes e mananciais), hai constancia dalgúns nomes, entre os que destaca Navia, sobranceira deusa das augas de culto xeneralizado en Galicia que deixou a pegada na hidronimia (Navia, Navea ou Neiva). Son escasas as inscricións de divindades indíxenas de fontes, aínda que coñecemos que Edo-vius era o deus indíxena das máxicas fontes de augas termais de Caldas de Reis.

É lóxico pensar que o cristianismo tentou pór fin a estas supersticións e con resultados pouco efectivos, como pon de manifesto no século VI a inqueda de San Martiño de Dumio, personaxe sobranceiro da nosa historia. Preocupado pola preservación dos ritos pagáns, condena, entre outros, o culto ás fontes na súa obra *De correctione rusticorum*.

Ende ben, os mouros e as mouras, seres imaxinarios de Galicia que entran na categoría sobrenatural, conseguiron chegar a nós. Trátase de seres singulares que non teñen encaixe nin na familia das divindades nin na dos demos, por moitos intentos infrutuosos do cristianismo por asocialos co diaño. Os mouros e as mouras moran en lugares nos que os humanos non poden vivir, como dentro das pedras ou por baixo da auga. Tamén hai moitos que ocupan as nosas fontes e pozas, que nese caso collen o nome dos seres que habitan nelas. É frecuente atopármolos coa fonte da Moura, a poza da Moura ou derivacións como Aureana, Laureana ou Ana, que se vinculan coa presenza de ouro ou tesouros.

Existen outros seres das augas de Galicia máis ou menos emparentados cos mouros como xacios, lavandeiras, xigantes, homes peixe ou habitantes de cidades asolagadas que amplían a riqueza do noso «panteón» de seres sobrenaturais. Merecen especial mención os xacios do Miño, unha raza de seres mitolóxicos coa metade superior con forma humana e a inferior de peixe que habitaban (en pasado) no Miño á altura de Chantada/Pantón en varias pozas e ao pé do Castro de Marce. Digo «habitaban» porque, coa construción dos encoros dos Peares e Belesar, tiveron que abandonar a súa morada, deixando esquecidos para sempre os tesouros que agochaban xunto coa súa memoria.

No entanto, ademais de fontes máxicas, tamén temos fontes santas (por veces existe unha liña tenue que as separa) con advocación habitual a santas ou virxes, o que manifesta a evolución de elementos precristiáns relacionados con divindades femininas. Neste caso son consideradas milagreiras e son obxecto de devoción, en contraste coas fontes máxicas, frecuentemente asociadas a encantamentos. As fontes de Santa Mariña de Augas Santas (Fig. 13),

Fig. 13. Fonte de Santa Mariña de Augas Santas en Allariz

Santa Xusta en Moraña, Santo André de Teixido, Santo Alberte de Guitiriz, San Xil de Casaio e a fonte da Milagrosa Santa Cruz de Aranga son só unha mostra da tradición destas fontes espalladas por toda Galicia onde se mergulla o imaxinario colectivo do pobo galego. E, para amosar unha vez máis a riqueza cultural do noso país, en Narón hai dúas fontes: a de Santa Margarida do Val, con propiedades para mellorar a fertilidade, e a fonte da Moura en Esperón, con propiedades anticonceptivas.

Non quero rematar sen lembrar unha serpe que mora nunha das poucas lagoas naturais que temos en Galicia, na parroquia da Ponte nas serras de Pena Trevinca (Fig. 14). Disque nesta lagoa glacial vive unha gran serpe que nas noites de lúa chea se transforma nunha fermosa moza presa dun encantamento que agarda a chegada dun mozo que a libere. Coma sempre nestes casos, hai moitas versións sobre intentos fracasados, pero hai quen di que un mozo da Ponte rompeu o encantamento. Segundo a lenda citada por Afonso Vázquez-Monxardín, toda persoa que beba da súa auga morrerá e, se te metes nela, non poderás saír. Sexa como for, esta lenda serve para ilustrar o marabilloso patrimonio inmaterial e é motivo para achegármonos á singular lagoa glacial situada nos confíns das terras orientais de Galicia.

Fig. 14. Lagoa «encantada» da Serpe no macizo de Pena Trevinca

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- BOUZA-BREY, Fermín (2019): *La mitología del agua en el noroeste hispánico. Discurso lido o día 27 de xullo de 1941 no acto da súa recepción, polo ilustrísimo señor don Fermín Bouza-Brey Trillo*, A Coruña, Real Academia Galega.
- LUCAS LABRADA, José (1971 [1804]): *Descripción económica del reino de Galicia*, Vigo, Editorial Galaxia.
- JOVÉ CLOLS, Rosario (1981): *Sermón contra las supersticiones rurales*, Barcelona, El Albir. (Traducción moderna de *De correctione rusticorum* de San Martiño de Braga).
- TENORIO, Nicolás (2008): «La aldea gallega. Estudio de derecho consuetudinario y economía popular». [Introducción de Carlos García Martínez]. *Galegos 1*, 149-188.
- VÁZQUEZ-MONXARDÍN FERNÁNDEZ, Afonso (1994): «102 lendas e noticias lendarias», *Boletín Auriense*, Ourense, tomo 24, 287-336.